

М.В.Потапенко*

ПОЛЬСЬКИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

У статті висвітлено процеси розвитку політичних сил польського демократичного табору Наддніпрянської України у добу Центральної Ради. Розкрито особливості формування їх організаційної мережі та еволюції ідеологічних засад, у тому числі в «українському питанні».

Наукове дослідження історії польської спільноти Наддніпрянської України у добу Центральної Ради має тривалу традицію, започатковану у 1930-х рр. істориками радянської України (С.Добжинський¹) та П Речіпосполитої (Г.Яблонський²). Сьогодні увага як вітчизняних, так і польських дослідників теми зосереджена на двох сюжетах – організація захисту прав польського населення Центральною Радою та вплив погромів поміщицьких маєтків на соціально-економічне становище поляків перш за все Правобережної України. При цьому діяльність численних польських політичних сил, безпосередньо причетних до розвитку подій обох сюжетів, зазвичай згадується побіжно. Із-поміж них на особливу увагу заслуговують організації польського демократичного руху (радикально-демократичного, прогресивно-незалежницького), які впродовж досліджуваного часу перебували в епіцентрі діалогу польської спільноти Наддніпрянщини з українськими владами. Досвід цього діалогу був оцінений і використаний владою П Речіпосполитої, до якої належала значна частина польських демократів із Наддніпрянщини. Наприклад, Р.Кноль обіймав високі пости у дипломатичній службі міжвоєнної Польщі, а в 1926 р. був призначений віце-міністром у відомстві закордонних справ³; М.Міцкевич у 1922–1923 рр. обіймав посаду волинського воеводи⁴; Й.Бромирський 1919–1920 рр. був фахівцем з українських питань при штабі польських військ⁵. Незважаючи на це, польський демократичний рух у Наддніпрянщині у березні 1917 – квітні 1918 рр. не став предметом спеціального історичного дослідження. У сучасній польській історіографії окремі аспекти його розвитку висвітлено в публікаціях Г.Бартошевича⁶ та А.Мьодовського⁷. Праці сучасних вітчизняних істориків, зокрема, монографії Л.Зашкільняка та М.Крикуна⁸, О.Калакури⁹, Б.Гудя¹⁰, В.Устименка¹¹, а також статті О.Старуха¹² та В.Скальського¹³ містять епізодичні згадки лише про діяльність Польської демократичної централі. Її сутність згадані автори визначають украй розмито – на кшталт «організації польських лівих», що мала протистояти Польському комітету виконавчому на Русі. Головною причиною такого стану речей є те, що документи польських демократичних організацій були майже повністю знищені в Києві у липні 1919 р. Їх залишки опинилися у Варшаві, де й загинули під час повстання 1944 р. Але все ж ці прогалини хоча б частково можна заповнити іншими достовірними свідченнями, перш за все з періодики та мемуаристики. Особливу цінність при цьому мають спогади Д.Шаржинського¹⁴.

Польський демократичний рух на території Наддніпрянської України почав формуватись як самостійна політична течія в роки революції 1905–1907 рр. Тоді він був представлений розрізненими гуртками, що культивували патріотичні традиції національно-визвольних повстань 1831 та 1863 рр.

* Потапенко Максим Васильович – здобувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

E-mail: dulen@ukr.net

і майбутнє Польщі мислили поза сферою впливів Російської імперії. Більшість із них, як гурток редакції газети «Głos kijowski» (1906 р.) на чолі з Д.Шаржинським та А.Словінським, маскувалися під лозунгами безпартійного, але «найширшого демократизму». Їх прикметною особливістю була виражена прихильність до найбільшої внутрішньої загрози російської держави, – національних рухів і, зокрема, українського. Показово, що за вступну статтю до першого номера згаданої газети, де українці були названі «тубільним населенням» краю і його справжнім господарем, проти її редакторів було порушено карну справу за «підбурення однієї частини населення проти іншої»¹⁵. Ще одним ключовим маркером ідентифікації польських демократичних гуртків була їх гостра опозиція щодо польських національних демократів (ендеків). Їх лідер Р.Дмовський був переконаним неославістом і вважав, що «вирішення польського питання перебуває в руках Росії», котра має стати «ударною силою всього слов'янського світу» у протистоянні німецьким впливам у Центрально-Східній Європі. Наприклад, в Одесі суперечності між ендеками та демократами вилились у розкол польського культурно-освітнього руху й створення двох конкуруючих товариств – «Огніво» і «Польський дім». Активним діячем останнього був відомий діяч польського демократичного руху Я.Мьодовський, який підтримував тісні контакти з місцевим осередком «Просвіти», а під час одного з її зібрань виголосив реферат про українсько-польські стосунки в Галичині¹⁶.

Із початком I світової війни польський демократичний рух у Наддніпрянщині зазнав докорінного оновлення. В основу його політичної платформи було покладено ідеологію «активізму» Ю.Пілсудського. Згідно з нею, негайне й остаточне вирішення «польського питання» вимагало, з одного боку, поразки Російської імперії у війні, а, з іншого, використання австро-німецької окупації Царства Польського для створення нового справді суверенного національного державного механізму. В організаційному плані намітилася тенденція переходу від практики гурткової роботи до створення таємних політичних організацій. 6 вересня 1914 р. з ініціативи Д.Шаржинського в його київському помешканні відбулася зустріч Й.Бромірського, Я.Кнотхе та Г.Жукевича, під час якої було прийнято ухвалу про створення Польського політичного союзу на Русі. На установчих зборах 14 вересня за участі всього 16 осіб було сформовано правління організації у складі президента Д.Шаржинського, віце-президента П.Хойновського, скарбника М.Міцкевича та двох членів – В.Редлича та Я.Кнотхе¹⁷. Секретарем правління було обрано діяча революційної фракції Польської соціалістичної партії (ППС (р.ф.)), коменданта київського осередку Союзу чинної боротьби та діяча Польської військової організації на Україні Й.Бромірського¹⁸. У структурі новоствореної організації було виокремлено внутрішній відділ на чолі з Я.Кнотхе, зовнішній відділ на чолі з В.Редличем та відділ пропаганди і преси на чолі з Т.Загурським¹⁹. Союзу вдалося досить швидко поширити впливи за межі польської громади Києва. У Вінниці та Житомирі у жовтні того ж року стали підпорядковані йому Польські прогресивно-незалежницькі групи на чолі зі С.Стемповським та М.Скаковським відповідно. Незабаром утворилися філії в Луцьку, Кременці, Рівному, Бердичеві, Білій Церкві та Умані. Також було налагоджено постійний контакт із гуртками польських демократів Одеси, Харкова та Кам'янця-Подільського²⁰. Окрім Польського політичного союзу на Русі у листопаді 1914 р. утворилася Польська демократично-незалежницька група на Україні, очолювана редактором журналу «Kłosy ukraińskie» Я.Урсином-Замараєвим. 1916 р. виникла Польська радикальна партія (голова – К.Розенбах-Рожневич).

Позиціонування всіх перелічених організацій польських демократів як центрів пропаганди ідей незалежності Польщі та її відокремлення від Російської імперії в умовах війни безпосередньо визначало способи організації роботи. Ефективна агітація на нелегальних умовах вимагала відносно невеликої кількості досвідчених працівників та суворого дотримання правил конспірації. Високі вимоги до нових членів обумовлювали малу чисельність усіх перелічених організацій. Наприклад, на початку революційних подій 1917 р. Польська демократично-незалежницька група на Україні нараховувала 127, а Польський політичний союз на Русі й того менше – близько 70 осіб²¹. На відміну від ендеків, які поповнювали свої ряди переважно за рахунок вихідців із Галичини, почасти не зорієнтованих в особливостях політичного життя Наддніпрянщини, демократи робили ставку на представників польської діаспори регіону, тобто місцевих поляків, так званих кресов'яків. Їм був притаманний високий патріотизм, зрощений на традиціях польського повстанського руху і поширюваний через розгалужену мережу таємних національних шкіл. Недарма у польській мемуаристиці на початку ХХ ст. розповсюдження набула традиція змальовування кресов'яків як консолідованої патріотичної спільноти, своєрідного «національного резерву», що існував поза категоріями класових конфліктів та економічних суперечностей²².

Заявлений Тимчасовим урядом після повалення самодержавства курс на демократизацію державного і суспільного ладу Росії відкривав перспективи легалізації польського демократичного руху. Першим на цей шлях у Наддніпрянщині став Польський політичний союз на Русі. На початку березня 1917 р. його правління вирішило продовжити конспіративну діяльність та припинити запис нових членів. Для організації масової роботи пропонувалося створити підпорядковану легальну організацію – Польський демократичний союз на Русі. Необхідну підготовчу роботу провели Д.Шаржинський, Л.Третяк, а також Є.Старчевський, котрому була запропонована посада голови. 26 березня 1917 р. у помешканні Л.Третяка зібралася нарада, яка заслухала розроблений Є.Старчевським проект статуту, а також підготувала списки членів правління та ревізійної комісії. Цього ж дня у приміщенні київського «Огніва» було проведено установчі збори Польського демократичного союзу на Русі, які затвердили склад керівних органів. До правління на чолі зі Є.Старчевським увійшли Й.Бромірський, П.Хойновський, Р.Кноль, М.Міцкевич, Й.Пересвет-Солтан, Ю.Почентовський, Г.Росінський, Є.Старчевський, Д.Шаржинський, Л.Третяк, А.Турський, К.Валігурський. Членами ревізійної комісії було обрано В.Ганецького, З.Петкевича, Я.Жабоклицького. Варте уваги те, що на ці збори прибули представники утвореного ендеками Польського національного клубу в Києві Б.Перро і Т.Мостовський, проте на пропозицію про об'єднання вони отримали категоричну відмову²³. Надалі до союзу передбачалося приймати не лише «вболівальників безпартійних», але і представників інших демократичних організацій. Як свідчить у своїх спогадах Д.Шаржинський, щойно рекрутовані члени не інформувалися про діяльність організації, а відтак мали про неї загальне, розмите уявлення²⁴. У такий спосіб між Польським політичним союзом на Русі та Польським демократичним союзом на Русі було чітко розмежовано функції: перший відігравав роль ідеологічного центру, другий ставав його легальною структурою проведення масової роботи та співпраці з іншими таємними демократичними організаціями.

Молодіжним аналогом Польського демократичного союзу на Русі був Союз польської демократичної молоді на чолі з Ч.Мадеєм, що виник 19 березня 1917 р.²⁵ Ідейна, текстуальна та, навіть, структурна подібність стату-

тів обох організацій дає підстави припускати, що він теж був режисований Польським політичним союзом на Русі. Заявлена програма консолідації пропонувалася польському студентству як альтернатива самовизначенню між двома полюсами, – соціалістичною «Корпорацією» та націоналістичною «Полонією».

Оприлюднені 24 березня та 2 квітня 1917 р. статuti Союзу польської демократичної молоді та Польського демократичного союзу на Русі проголошували головною метою розбудову суверенної польської держави в її етнографічних кордонах. Ця справа мала об'єднати весь польський народ, у тому числі й діаспори, за якими визнавався статус національних меншин. Окремо наголошувалося, що «еміграція» в питаннях державного будівництва має повністю підпорядковуватися «краю» і керуватись прагненнями населення етнічних польських земель. Поряд із цими конкретними положеннями обидва документи хилили на відсутність у край необхідних оцінок поточної революційної ситуації. По-перше, не було сформульовано ставлення до політичного моменту в окупованому Царстві Польському. По-друге, вітання демократичних перетворень у Росії залишалося «знеособленим», оскільки жодним словом не згадувалися вищі революційні органи влади, – Тимчасовий уряд та Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів²⁶.

Більш чітко контури політичної платформи окреслювали ухвали І конференції польських демократичних сил Царства Польського, Галичини та Помор'я (Стокгольм, 23–27 квітня 1917 р.), які негайно трансливалися на польських демократів Наддніпрянщини через І польський демократичний з'їзд у Росії (Москва, 26–27 квітня 1917 р.). Їх можна звести до кількох ключових положень:

1. Усі польські демократичні сили визнають створену в Царстві Польському за сприяння австро-німецької окупаційної влади Тимчасову державну раду вищим державотворчим органом Польщі, котрий єдиний має право вирішувати питання державного устрою, у тому числі й питання створення армії.
2. Демократичні перетворення в Росії мають бути підтримані польським народом з огляду на те, що вони унеможливають на майбутнє практику національного гноблення.
3. Майбутні відносини між Польщею та Росією мають ґрунтуватися на принципах повного суверенітету й виключати можливість втручання обох сторін у внутрішні справи один одного.

Обидві конференції звертали увагу на необхідність створення нових структур легальної роботи. Особливо актуальним це завдання було для польських демократів із Наддніпрянщини, які готувалися до скликаного на 18 червня 1917 р. ІІІ з'їзду польських організацій Русі. На ньому мали визначатись повноваження та новий склад вищого органу польського національного самоврядування в регіоні – виконавчого комітету Об'єднання польських організацій на Русі (більш відомий як Польський комітет виконавчий на Русі, скорочено – ПКВ на Русі). Для місцевих польських демократів це була можливість похитнути лідируючі позиції ендеків у діяльності цієї інституції та перехопити ініціативу в організації громадсько-політичного життя поляків Наддніпрянщини. До цього в комітеті ПКВ на Русі інтереси демократів представляли лише два з п'ятнадцяти дійсних членів (Р.Жноль та М.Баранецький), а також три кандидати у члени (С.Калиновський, М.Міцкевич та К.Валігурський). Для «першої проби сил» у боротьбі з ендеками Польський демократичний союз на Русі від кінця квітня 1917 р. розпочав роботу зі створення регіональних представництв. Протягом місяця його

комітети виникли у Житомирі, Вінниці, Умані та Монастирищі, а до часу скликання III з'їзду утворилися ще два, – у Бердичеві та Звенигородці²⁷. У Києві протягом кінця травня – середини червня 1917 р. виник цілий ряд нових організацій польських демократів. 25 травня та 14 червня про перехід на легальне становище проголосили Польська демократично-незалежницька група на Україні та Польська радикальна партія відповідно; 4 червня утворилося Польське демократичне об'єднання на Русі, а 16 червня розпочав роботу Польський прогресивно-демократичний робітничий союз. Усі ці організації для проведення спільних акцій під час III з'їзду польських організацій об'єдналися у Польський прогресивний блок. Провідну роль у ньому відігравав найпотужніший Польський демократичний союз на Русі, а, отже, і Польський політичний союз на Русі²⁸. 23 червня 1917 р. після остаточного оформлення розколу на з'їзді, коли делегати від демократів склали протест проти проведених ендеками рішень і залишили залу нарад, Польський прогресивний блок було перетворено на Польську демократичну централь на Україні (ПДЦ на Україні). До неї входили всі вищеназвані організації, а саме Польський демократичний союз на Русі, Союз польської демократичної молоді, Польська демократично-незалежницька група на Україні, Польська радикальна партія, Польське демократичне об'єднання на Русі, Польський прогресивно-демократичний робітничий союз. Окремі газети, зокрема, московська «Еcho polskie», повідомляли про входження до новоствореного блоку Польського політичного союзу на Русі²⁹. Це може свідчити про те, що і він урешті-решт вийшов із підпілля. У цілому ж результати III польського з'їзду засвідчили зростання авторитету демократів у середовищі польського політичного представництва Наддніпрянщини. По-перше, закріпився їхній давній союз із місцевими діями ППС (р.ф.). По-друге, утворена відразу після з'їзду консервативна Партія національної праці на Русі, що об'єднувала польську земельну аристократію Правобережної України, до початку жовтня 1917 р. остаточно відмовилася від співпраці з ендеками в межах ПКВ на Русі і теж пішла на зближення з польськими демократами³⁰. Для останніх це відкривало нові перспективи впливу на громадське життя, адже ППС (р.ф.) контролювала діяльність популярної у студентському середовищі «Корпорації», а Партія національної праці на Русі мала особливо тісні стосунки з Польським християнсько-демократичним союзом на Русі, очолюваним авторитетним у польському середовищі римо-католицьким духовенством. Самостійні ж ініціативи ПДЦ на Україні зі створення підконтрольних громадських організацій не отримали належного розвитку. Залишилися свідчення про існування лише однієї такої організації, – Літинського патріотичного союзу, що утворився 15 серпня 1917 р. під час зборів польського населення Літинського повіту³¹.

Відразу ж після проголошення ПДЦ на Україні було сформовано її керівні органи. До правління від організацій-засновників увійшли Є.Старчевський, С.Стемповський, М.Міцкевич, Г.Улашин, М.Баранецький, Ф.Цяглинський, Й.Флах, Р.Кноль, К.Розенбах-Рожневич, В.Рудницький, К.Валігурський, Я.Урсин-Замараєв, Ч.Янушевський, Д.Шаржинський, Ч.Мадей, М.Скоковський. У майбутньому склад правління змінювався. Наприклад, у переліку його членів, який по пам'яті у спогадах відтворює С.Стемповський, не згадуються останні чотири особи. Натомість додатково називаються Й.Бромирський, Т.Гарштецький, Л.Грохольський, Л.Клінґер, Л.Левенстам, Є.Мілковський, М.Недзельський, Ю.Почентовський, В.Редлич, А.Станевич, В.Свідерський, В.Свентославський, Л.Третьак, Я.Жабоклицький³². Окрім правління було створено президію у складі почесного голови Є.Старчевського,

дійсного голови С.Стемповського, віце-президентів М.Міцкевича і Р.Кнолля та секретарів М.Недзельського й В.Корицького³³. Оновлення зазнала і схема організації роботи на місцях, поза Києвом. Для налагодження та підтримання постійних контактів замість комітетів Польського демократичного союзу на Русі створювався інститут губернських, повітових та міських делегатів ПДЦ на Україні. Збереглися відомості про призначення делегата до Подільської губернії (Ф.Цяглинський), а також повітових делегатів до Київського (Й.Бромирський), Ямпільського (К.Бобовський), Чигиринського (Д.Голтз) Дубенського та Луцького (І.Ржонжевський), Звенигородського (Я.Сакович) повітів³⁴. При делегатах створювалися виборні губернські, повітові та міські ради або збори. Наприклад, до складу Подільської губернської ради ПДЦ на Україні входили А.Станевич, В.Свідерський, Л.Клінгер, А.Холоневський та К.Левандовський³⁵. Також у Вінниці було створено міську раду ПДЦ на Україні, до якої входили перші троє з-поміж щойно названих осіб³⁶. Для координації дій місцевих осередків між собою та керівними органами ПДЦ на Україні практикувалося проведення польських демократичних губернських (Вінниця, 28 вересня 1917 р.) та всеукраїнських (Київ, 1 жовтня 1917 р.) з'їздів³⁷. Із цією ж метою особлива увага приділялася виданню партійної преси. Для швидкого реагування на динамічні революційні зміни та кроки політичних опонентів видаваний із 1914 р. двотижневик «Kłosy ukraińskie» та заснований у 1917 р. при ньому щомісячний додаток «Demokrata polski» були мало придатними. Гостро постала необхідність створення щоденної газети. Нею стала «Gazeta narodowa», яка виходила в Києві з 8 липня до 5 листопада 1917 р. (редактор – Я.Урсин-Замараєв). За цей час світ побачило 96 номерів. Сповідачую про припинення видання, Й.Флях наголошував, що воно виконало найголовнішу місію – поширило серед польського загалу ідеї прогресивно-незалежницького руху³⁸. Також польські демократи контролювали принаймні одну регіональну газету – тижневик «Życie polskie», що видавався у Вінниці з липня 1917 р. Окрім цього, польським демократам Наддніпрянщини вдалося створити потужне представництво у загальноросійських керівних органах руху. Спочатку під час I польського демократичного з'їзду в Росії до складу центрального Польського демократичного комітету в Москві ввійшов Є.Старчевський. До Головного демократичного комітету, що утворився під час II польського демократичного з'їзду в Росії (Петроград, 6–11 жовтня 1917 р.), уже входило 6 представників ПДЦ на Україні (Є.Старчевський, К.Валігурський, Р.Кноль, Ф.Цяглинський, М.Скоковський, Й.Бромирський). У діючій при ньому Політичній раді Наддніпрянщини репрезентували вже 12 осіб³⁹.

Усі ці досягнення сприяли зростанню ваги ПДЦ на Україні. Першим важливим свідченням цього став перебіг та результат муніципальної виборчої кампанії в Києві. Початково тут планувалося виставити чотири самостійні польські списки – спільний від ендеків та польських консерваторів, а також партійні списки від демократів, ППС (л.), ППС (р.ф.). Незабаром обидві ППС почали переговори про входження до Соціалістичного блоку разом з есерами, меншовиками та Бундом. Ці переговори були успішними лише для «лівиці» (ППС (л.)), натомість «фраки» (ППС (р.ф.)) змушені були йти на вибори самостійно. Одночасно з цим консерватори почали вести переговори з демократами про створення виборчого блоку. Усі ці пертурбації спровокували побоювання розпорошення голосів польських виборців. Аби запобігти цьому ендеки запропонували демократам та консерваторам утворити національний виборчий список. У результаті в ньому опинилося 10 кандидатів (від ендеків – М.Петкевич, Ф.Крижанівський, Я.Заребський, М.Данилевський

та М.Буковинський; від демократів і консерваторів – Д.Шаржинський, Й.Бромірський, Я.Смольський, Є.Найман, Ю.Почентовський). Досвід блокування виявився успішним, оскільки цей список здобув абсолютну перемогу серед інших польських списків і провів до новообраної думи 6 гласних, які створили самостійну фракцію під назвою «Коло гласних поляків». Її керівником, незважаючи на всі претензії ендеків, став Д.Шаржинський⁴⁰.

Проте успішність організаційних ініціатив польських демократів не слід перебільшувати. ПДЦ на Україні координувала діяльність осередків прогресивно-незалежницького руху лише в межах Київської, Волинської та Подільської губерній, а тому цілком виправдано трактувалася сучасниками як «кресова», а не загальноукраїнська політична сила. На території Лівобережної та Південної України ідеї польського демократичного руху не отримали належного поширення. У розпорядженні маємо свідчення, що протягом березня – липня 1917 р. тут організувалися польські демократичні клуби лише у чотирьох містах – Одесі, Харкові, Катеринославі та Костянтинограді. Усі вони підпорядковувалися польським демократичним комітетам у Петрограді та Москві. Через географічну віддаленість із ними підтримувався епізодичний контакт у вигляді листування та передплати партійної преси. Також розбудована польськими демократами мережа партійних структур мала низький мобілізаційний потенціал, що обумовлювало невелику чисельність їх членів. Із цього приводу на увагу заслуговує те, що у газетних публікаціях, мемуарах та навіть внутрішній партійній документації керівники польських демократів уникали будь-яких конкретних цифр щодо чисельності учасників руху. Представники ж інших польських політичних сил для підтвердження організаційних успіхів наводили подібні обрахунки доволі регулярно. Наприклад, ендеки наголошували на тому, що ряди Польського національного клубу в Києві протягом березня – вересня 1917 р. зросли з 220 до понад 400 членів⁴¹. Робітничий комітет Польського соціалістичного об'єднання теж не без гордоців сповіщав про динаміку швидкого збільшення чисельності членів протягом травня – серпня 1917 р. (у Харкові – з 355 до 500 осіб, у Кам'янському – з 240 до 417 і т.д.)⁴². Осередки ж польського демократичного руху не могли похвалитися високими показниками росту своїх прихильників. Наприклад, 30 квітня 1917 р. до Житомира з метою створення комітету Польського демократичного союзу на Русі приїхали Є.Старчевський та Р.Кноль. На скликаних установчих зборах вони наразилися на шалену критику з боку представників місцевих ендеків – К.Верчака та Карличека, після промов яких учасники зібрання навіть не захотіли слухати відповіді Є.Старчевського й залишили залу⁴³.

Ще одним яскравим свідченням низького мобілізаційного потенціалу польських демократичних організацій був досвід роботи Союзу польської демократичної молоді, який В.Вержейський називав «ефемерною» організацією. Принаймні до жовтня 1917 р. його керівництво схилялося до «партійних» методів діяльності – проведення закритих зборів вузького кола членів та запрошених⁴⁴. «Корпорація» та «Полонія», навпаки, для рекрутації нових членів перевагу надавали більш ефективним студентським мітингам та демонстраціям. Польський демократичний клуб Харкова, що утворився на рубежі квітня – травня 1917 р., більш, ніж за місяць діяльності нараховував ледве 50 членів. За цей же час кількість членів підпорядкованого польським національним демократам місцевого осередку Союзу об'єднання та незалежності Польщі зросла зі 150 до 200 осіб (і не в останню чергу за рахунок «перебіжчиків» зі згаданого клубу)⁴⁵. Через низьку чисельність членів майже всі польські демократичні організації напштовхнулися на проблему кадрового

голоду. Суміщення кількох посад стало звичним явищем. Так, наприклад, В.Свідерський одночасно був членом правління ПДЦ на Україні, Подільської губернської ради, Вінницької міської ради та редактором «*Życia polskiego*».

Відносно вузька, а подекуди «точкова» географія впливів та нечисленність рядів польських демократів були закономірними наслідками їх програвання в ідеологічній полеміці з ендеками. Поклавши в основу політичної платформи ухвали згаданої конференції у Стокгольмі, вони фактично погоджувалися з німецькою окупацією Царства Польського, а, отже, наражалися на звинувачення у «пораженстві». Рятуючись від можливого політичного фіаско, вони змушені були вдаватися до розлогих пояснень. Наприклад, під час згадуваних відвідин Житомира Є.Старчевський наголошував на шкідливості поляризації польського державницького руху на «російсько-коаліційний та центральний» табори й відзначав, що головним джерелом успішного державотворення мають бути прагнення польського народу, а не кон'юнктура війни. Захопившись конструюванням іміджу послідовного державника, він заявив: «Не треба боятися німців, вони вже змушені стримати свій хижацький “*Drang nach Osten*”. Якщо для них самогубством стане передача нам Шльонська та Пруссії, то вимагати такого самогубства від них не можемо»⁴⁶. У момент піднесення серед поляків патріотичних почуттів, на яких вміло грали ендеки, публічне декларування готовності до територіальних поступок на користь Німеччини взамін на негайне проголошення незалежності Польщі викликало різко негативну реакцію.

Не менш суттєвим ідеологічним прорахунком польських демократів стала їх відмова від популярної ідеї виокремлення зі складу російської армії польських військових формувань. Як потім з'ясувалося, цю позицію нав'язав Ф.Скапський – головний комендант Польської військової організації в Росії, який без будь-яких на те повноважень представлявся «делегатом Ю.Пілсудського». Під час київської зустрічі із членами Польського політичного союзу на Русі у квітні 1917 р. він переконав їх у необхідності бойкоту будь-яких спроб створення польської армії на території колишньої Російської імперії⁴⁷. Незважаючи на те, що ця позиція суперечила програмній тезі про прискорення державотворчих процесів у Польщі, керівництво польських демократів Наддніпрянщини ревно виконувала її, цим самим загострюючи небезпеку внутрішнього розколу. Першим його серйозним симптомом стала відмова голови Союзу поляків-військовослужбовців Київського військового округу С.Смольського від подальшої участі в демократичному русі⁴⁸. Він фактично перейшов на бік ендеків, які активно агітували за створення польських військових формувань у Росії, та ввійшов до складу ПКВ на Русі.

У повній мірі невідповідність політичного курсу польських демократів Наддніпрянщини бажанням «краю» виявилися несподівано й запізно, лише під час приїзду до Києва представників варшавського політикуму щойно після оприлюднення брест-литовських угод. Ці емісари мали інструкції переконати місцевих поляків у необхідності підтримати організацію 2-го та 3-го польських корпусів, які після «четвертого поділу», тобто приєднання Холмської губернії до УНР, мали підняти прапор боротьби за «незалежність і територіальну цілісність» Польщі. Наприкінці лютого 1918 р. у Вінниці Т.Голувко, представник Ю.Пілсудського, провів таємну зустріч зі С.Стемповським. За її результатами він змушений був констатувати, що «польський демократичний табір у Вінниці [...] був вороже налаштований до ідеї створення польської армії на Україні, виходячи з того, що роль польських відділів *de facto* звелася б до охорони маєтків і боїв із селянами, що сприяло б поглибленню

ненависті українців до польського народу»⁴⁹. Це враження було настільки сильним, що по приїзді до Києва Т.Голувко навіть не встановив контакту з місцевими польськими демократами, а переговори з приводу польських військ на території України вів із представниками керівного органу ендеків у Росії – Радою польського міжпартійного об'єднання, яка тимчасово розміщувалася у Києві. Своєю чергою, емісар Регентської ради Креховецький рапортував, що під час нарад представників польських політичних партій (Київ, 1 та 7 березня 1918 р.) делегати від ПДЦ на Україні пішли далі виницьких колег. Окрім принципового заперечення всіх спроб створення польської армії «поза краєм», вони не виключали можливості співпраці з австро-німецькою окупаційною владою як у Царстві Польському, так і на території УНР⁵⁰. Першим кроком на цьому шляху стало відправлення, за наполяганням Є.Старчевського, спеціальної делегації ПДЦ на Україні до головного командування німецьких військ із привітаннями⁵¹.

Закономірним наслідком суперечностей політичної програми став розкол ПДЦ на Україні. Ще 10 листопада 1917 р. про вихід зі складу організації заявила Польська демократично-незалежницька група на Україні, яка перетворилася на самостійну однойменну партію. 28 листопада 1917 р. її керівництво проголосило підтримку гасла виокремлення польських військових формувань зі складу російської армії за умови створення їх керівним органом надпартійного Комітету оборони, який би підпорядковувався Регентській раді⁵². Протягом березня – квітня 1918 р. Польська демократично-незалежницька партія на Україні зблизилася із Партією національної праці на Русі на ґрунті негайного вирішення долі 2-го та 3-го польських корпусів, які виявилися втягнутими у запеклий і кривавий конфлікт між поміщиками та селянством Правобережної України. У спільному меморіалі до Регентської ради вони так само, як і ПДЦ на Україні, тлумачили австро-німецьку окупацію УНР як «гарантію безпеки й ладу» та умову нормалізації економічної ситуації⁵³. На початку 1918 р. зі складу ПДЦ на Україні вийшла й Польська радикальна партія, яка єдина з-поміж усіх польських політичних партій Наддніпрянщини на початку березня 1918 р. проголосила повне визнання Регентської ради⁵⁴.

У ставленні до українського національного руху, роль якого у розвитку революційного процесу в регіоні перманентно зростала, польські демократи були одноставними. Попередня прихильність до нього як важливого чинника внутрішнього ослаблення «російського централізму» протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. була конкретизована.

До часу проведення III з'їзду польських організацій демократи, зіткнувшись із цілим рядом організаційних труднощів, формально підтримували позицію ПКВ на Русі в «українському питанні». Ключові її тези було сформульовано в інструкції №1 ПКВ на Русі від 8 березня 1917 р., а також у зверненнях до українського народу від 18 та 19 березня. Ці заяви свідчили, що ПКВ на Русі підтримував ідею поступової розбудови української автономії в контексті загального процесу федералізації Росії, ініційованого Тимчасовим урядом. Під час Українського національного конгресу С.Єзерський від імені польського населення проголосив, що «перед обличчям ворога [...] найбільше необхідно уникати всього, що розділяє й послабляє». Фактично, це було застереження керівників українського національного руху від «самостійництва». В унісон цьому голова ПКВ на Русі Й.Бартошевич відверто заявляв, що «принцип монолітної національної держави тут [в Україні], так само, як і на багатьох інших європейських територіях, реального застосування мати не може»⁵⁵. Також революційні перетворення і «праця для добра України»

проголошувалися справою всіх народів, а не лише українців. Підкреслювалося, що місцеві поляки, як вільні й рівноправні громадяни, є «одним із творчих чинників у цьому краї». Такий поміркований автономізм і територіальний патріотизм у баченні шляхів вирішення «українського питання» були нав'язані ПКВ на Русі ендеками, які щиро вболівали за утримання революційної Росії у війні на боці Антанти та збереження боєздатності її армії на Східному фронті. Ці міркування йшли врозріз із проектами Центральної Ради, керівництво якої у зверненні до ПКВ на Русі від 31 березня 1917 р. наполягало на необхідності визнання за польською діаспорою Наддніпрянщини статусу національної меншини та проголошенні «українського народу господарем української землі»⁵⁶.

Перші самостійні заяви з приводу ставлення до українського національного руху польські демократи зробили влітку 1917 р., коли їх сили були вже достатніми для публічної дискусії з ендеками. Спочатку Польська демократично-незалежницька група в оприлюдненій 11 червня програмі задекларувала необхідність повної державної незалежності України, Литви та Білорусії⁵⁷. Відзначимо, що ця заява була зроблена наступного дня після проголошення І Універсалу Центральної Ради. Також їй радилося у стосунках із Тимчасовим урядом «домагатися прав сміло і рішуче»⁵⁸. Загальне прохолодне ставлення польських демократів до Тимчасового уряду обумовлювалося позицією «непередбачуваності» революційного процесу. Публічно вона була озвучена В.Рудницьким під час обговорення тексту привітання Тимчасового уряду на III з'їзді польських організацій. У виступі він наголосив, що «революція ще триває і невідомо, в якій бік поверне»⁵⁹. Вирішальна роль у визначенні подальших перспектив революційних перетворень ним та його соратниками відводилася національним рухам. Саме тому від часу повалення самодержавства керівництво Польського політичного союзу на Русі особливу увагу приділяло налагодженню контактів із представниками єврейського, чеського та, особливо, українського рухів у Києві. Координаторами цих контактів були В.Редлич та С.Гусковський⁶⁰. Важливу роль у справі порозуміння з «українською демократією» відіграв II Універсал Центральної Ради, що передбачав поповнення її пленуму представниками від неукраїнських національностей, а також створення у структурі Генерального Секретаріату спеціальних підрозділів для організації захисту їх прав. Скориставшись непоступливістю ендеків та слабкістю обох фракцій ППС, польські демократи протягом липня – серпня 1917 р. сформували потужне представництво у вищих органах влади української автономії. У Великій раді від імені ПДЦ на Україні виступали М.Гарштецький, В.Рудницький, Л.Третьак та Смачевський, у Малій раді – В.Рудницький. Особливу ж увагу слід звернути на те, що ними фактично під повний контроль було взято діяльність віце-секретаріату польських справ. Після самоусунення В.Редлича його очолив М.Міцкевич. Ще правління ПДЦ на Україні в ньому було представлене Р.Кноллем, В.Рудницьким, Л.Третьаком, К.Розенбахом-Рожневичем. Опосередкований вплив мав і почесний голова ПДЦ на Україні Є.Старчевський. Його син – Я.Старчевський – був першим керівником загального відділу канцелярії віце-секретаріату.

У новому статусі офіційних представників польської спільноти Наддніпрянщини перед «крайовими владами» демократи не лише відверто демонстрували підтримку державницьких прагнень українців, але й подекуди стимулювали їх. Наприклад, В.Рудницький наприкінці червня 1917 р. публічно заявляв, що стоїть на позиціях незалежності України. У серпні 1917 р. при обговоренні «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату»

він підтвердив повну підтримку Центральної Ради в її стосунках із Тимчасовим урядом, наголосивши, що вся повнота виконавчої влади у визначених територіальних межах української автономії має належати лише Генеральному Секретаріатові⁶¹. Із цих заяв виходить, що проголошена I Універсалом автономія України тлумачилася В.Рудницьким як перехідний етап до повної незалежності, час розбудови та зміцнення механізмів суверенної державної влади. Ці перші виразні проукраїнські декларації не залишилися осторонь уваги керівництва Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Для підтвердження досягнення компромісу з національними меншинами до складу делегації, яка від'їхала до Петрограда на черговий раунд переговорів із Тимчасовим урядом, було запрошено новообраного віце-секретаря польських справ і досвідченого адвоката М.Міцкевича⁶².

У подальшому проукраїнські тези виступів В.Рудницького були розвинені Р.Кноллем. Під час з'їзду поневолених народів (Київ, 8–15 вересня 1917 р.) він оприлюднив заяву про відмову представників ПДЦ на Україні брати в ньому участь як повноважні члени. Підставою стало те, що пленум з'їзду стояв на позиціях федеративної перебудови Росії. У цьому польські демократи вбачали спроби збереження механізмів імперської влади. Пізніше Р.Бжеський назвав цю заяву «повчанням, до якого залишилися сліпими й глухими наші автономісти на чолі з М.Грушевським»⁶³. Під час II польського демократичного з'їзду в Росії ці «острахи імперії» Р.Кноллем були розвинуті. У доволі розлогій доповіді він указав на можливість зазіхань Росії стосовно Польщі в майбутньому. Чинником їх стримування мала стати незалежна Україна. Також пропонуване ним «опанування українського руху» мало стати умовою захисту потужного польського землеволодіння Правобережної України від пропонованих радикальних аграрних реформ⁶⁴. У письмовій доповіді Регентській раді від 1 грудня 1917 р. він також озвучив необхідність територіального й економічного зміцнення УНР на випадок «антипольської інтриги» Росії за рахунок приєднання Причорномор'я та Донбасу. У цілому ж українські претензії у східному напрямку, за Дон, визначалися корисними для Польщі⁶⁵.

Прихильність польських демократів до ідеї української незалежності, окрім виразного антиросійського спрямування, мала й суттєву внутрішню мотивацію. Від самого початку вони зайняли позицію визнання за польською діаспорою Наддніпрянщини прав національної меншини, що пропонувалися Центральною Радою. Для їх задоволення через структури Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів протягом липня 1917 – квітня 1918 рр. була розгорнута доволі активна діяльність. Її результативність мала велику політичну вагу, адже у справі організації національного самоврядування доводилося конкурувати з контролюваним ендеками ПКВ на Русі, котрий рішеннями III з'їзду польських організацій був уповноважений на розбудову польської «внутрішньої автономії». У цьому протистоянні польські демократи хотіли заручитися максимальною підтримкою української влади. Саме тому Є.Старчевський обґрунтовував пряму залежність захисту інтересів польського населення Наддніпрянської України від успіхів українського державотворення⁶⁶.

У сучасній вітчизняній історіографії побутує теза, що «українське самостійництво» частини польських політичних сил Наддніпрянщини було не більш, ніж вдалим тактичним маневром для досягнення завдань, сформульованих у дусі «національного егоїзму»⁶⁷. Свідченням хибності подібних тверджень щодо місцевих польських демократів є їх реакція на проголошення Центральною Радою III Універсалу. Уперше її контури були окреслені

7 листопада 1917 р. В.Рудницьким на засіданні Малої ради, коли, власне, обговорювався текст документа. З одного боку, він заявив, що представлена ним фракція «вже давно виявила своє прихильне ставлення щодо прагнень українського народу до побудови власного державного ладу», а тому вітає проголошення УНР, оскільки це свідчить про входження України «до грона народів Європи». З іншого ж боку, було розкритиковано соціально-економічну складову універсалу. Зокрема, супроти запропонованого проекту аграрної реформи висувалося п'ять аргументів:

1. Ключові питання внутрішньої політики, до яких належить перерозподіл землі, можуть вирішити лише Українські установчі збори.

2. Спосіб ліквідації великого землеволодіння шляхом передачі маєтків без викупу земельним комітетам «посилить розклад і анархію» в Україні.

3. Реалізація запропонованого проекту загрожує інтересам не лише польських землевласників, але й величезної кількості безземельних поляків, що працюють у їхніх господарствах.

4. Спричинені реформою виселення частини поляків із місць постійного проживання напередодні виборів до загальнодержавних та Українських установчих зборів унеможливають належне представлення їх інтересів у цих постійних вищих органах влади, а, отже, зведуть нанівець обіцяні права національної меншини.

5. Погіршення становища поляків Наддніпрянщини негативним чином відіб'ється на зовнішній політиці УНР.

Зваживши всі *pro* і *contra*, В.Рудницький відразу ж після схвалення тексту III Універсалу склав повноваження члена Центральної Ради⁶⁸. Його персональний протест був підтриманий керівництвом ПДЦ на Україні. Наступного дня, 8 листопада 1917 р., уже М.Міцкевич звернувся до голови Генерального Секретаріату В.Винниченка із проханням відставки з посади віце-секретаря через те, що «конфіскація приватних ґрунтів на Україні є [...] шкідливою для української державності й при тому загрожує інтересам польської людності»⁶⁹. Нарешті, 9 листопада 1917 р. було оприлюднено спільний протест польських організацій, аналіз якого вказує на те, що в його основу було покладено оприлюднену В.Рудницьким формулу подвійної оцінки універсалу (вітання проголошення УНР і засудження аграрної реформи). Зокрема, у преамбулі протесту йшлося: «Підносимо наш голос сьогодні в урочистій хвилі проголошення Української республіки, аби ще раз засвідчити наше повне зичливості ставлення до справедливих прагнень братнього народу. Мусимо все ж одночасно засвідчити наше закономірне і глибоке обурення через те, що перший акт тимчасового правління цієї держави є актом кривд поляків»⁷⁰. Визнання УНР як фактично суверенної держави та III Універсалу як її першого законодавчого акту свідчило про готовність усіх польських організацій, що підтримали протест, у тому числі й ПДЦ на Україні, до пошуку компромісу із владною українською соціалістичною більшістю. 11 листопада 1917 р., під час спеціальної наради Генерального Секретаріату з фінансовими колами Києва для вироблення цього компромісу у вигляді інструкцій до III Універсалу, інтереси поляків представляли Д.Шаржинський, який був радником одного з банкірів, та С.Горватт, – відомий діяч Партії національної праці на Русі та керівник Ради зем'ян. У результаті представники ПДЦ на Україні негайно поновили свою співпрацю з органами влади УНР. Через день М.Міцкевич відкликав заяву про відставку й, виконуючи положення універсалу, приступив до перетворення віце-секрета-

ріату польських справ в окремий секретаріат; замість В.Рудницького делегатом у Малій раді став його заступник Ю.Почентовський⁷¹. Із часом Я.Урсин-Замараєв зазначав, що III Універсал був необхідним і закономірним кроком щодо утвердження влади Центральної Ради, але був вироблений «демонстраційно, легковажно й недбало»⁷².

Удруге готовність до компромісу з українським національним рухом польські демократи продемонстрували під час обговорення так званої «холмської справи», яка актуалізувала проблему визначення українсько-польського кордону. Ще у серпні 1917 р. делегати ПДЦ на Україні в Центральній Раді наполягали на проведенні серед населення Холмської губернії плебісциту для отримання об'єктивних даних у справі остаточного врегулювання територіального спору на засадах етнічності міждержавних кордонів. Показово, що претензії української сторони на ці землі тлумачилися польськими демократами Наддніпрянщини як прихована інтрига Німеччини, яка прагнула загострити територіальний спір Польщі та України, протиставивши та послабивши в такий спосіб обидві держави на майбутнє⁷³. Закономірно, що приєднання до УНР Холмської губернії за умовами Брест-Литовського мирного договору викликало черговий протест ПДЦ на Україні. У результаті, 9 січня 1918 р., під час голосування за IV Універсал Ю.Почентовський у запиті до Генерального Секретаріату ще раз наголосив на необхідності проведення плебісциту і склав повноваження члена Малої ради. Слід відзначити, що при цьому польські демократи були безпосередньо причетними до вироблення тексту останнього універсалу. Саме за їх пропозицією до переліку держав, з якими незалежна УНР прагнула налагодити добросусідські відносини, була включена Польща⁷⁴. Незважаючи на чергову демісію представника у Малій раді, керівництво ПДЦ на Україні не полишало сподівань на нормалізацію відносин із владою УНР. Яскраво про це свідчить збереження ключових посад за польськими демократами в рамках секретаріату польських справ, яке IV Універсалом перетворювалося на відповідне міністерство. Під час окупації Києва військами В.Антонова-Овсієнка його працівники відмовилися співпрацювати із більшовицьким комісаріатом польських справ, який гостро потерпав через нестачу кваліфікованих кадрів⁷⁵. Негайно після повернення до міста української влади діяльність Міністерства польських справ було відновлено. 20 березня 1918 р. у своєму виступі в Малій раді В.Рудницький привітав повернення Центральної Ради, назвавши її «колискою, з якої виросла українська держава».

Отже, протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні зазнав докорінних змін. У його динамічному розвитку можемо виокремити три етапи: 1) березень – середина червня 1917 р. – формування мережі легальних структур польського демократичного руху; 2) середина червня – початок листопада 1917 р. – об'єднання польських демократичних організацій у ПДЦ на Україні; 3) початок листопада 1917 – квітень 1918 рр. – загострення суперечностей політичного курсу ПДЦ на Україні та її розкол. За відносно короткий час, незважаючи на затягування повного виходу з підпілля, польськими демократами була сформована доволі потужна мережа партійних осередків, а також створена інфраструктура «масової дії» (газети, громадські організації, союзні політичні сили). Усе це дозволило їм похитнути першість національних демократів серед польських політичних сил регіону. Проте низка організаційних та ідеологічних проблем не дозволила їм закріпити за собою статус лідера місцевого польського громадсько-політичного життя. Із-поміж них ключову роль відіграли труднощі комунікації й координації дій із політичними со-

юзниками в Польщі. Проголошене підпорядкування «еміграції» інтересам і потребам «краю» в умовах війни вилилось у тривале очікування директив із Варшави. Серед усіх польських політичних сил Наддніпрянщини демократи найбільш гаряче підтримали український національний рух і були одними з перших у справі обґрунтування необхідності створення незалежної української держави. У вироблених політичних проектах «українське питання» розглядалось як один із вирішальних чинників нового постімперського об'єднання Центрально-Східної Європи.

¹ Ідеться про машинопис його статті «Польська контрреволюція на Україні 1917» (див.: Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – 74арк.).

² *Jabłoński H.* Ministerium spraw polskich Ukrainiejskiej Republiki Ludowej 1917–1918 (cz.I) // *Niepodległość*. – Warszawa, 1939. – Т.ХХ. – З.1. – S.65–88; З.2. – S.260–268.

³ *Bartoszewicz H.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz.I) // *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. – 2004. – Т.ХХХІХ. – S.61–84; *Idem.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz.II) // *Ibid.* – 2005. – Т.ХІ. – S.63–81.

⁴ *Історія державної служби в Україні: У 5 т. – К., 2009. – Т.2. – С.20–21.*

⁵ *Bromirski Józef* // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków, 1936. – Т.2. – S.458.

⁶ *Bartoszewicz H.* Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego // *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. – Rzeszów, 2005. – Т.6. – S.11–30.

⁷ *Miodowski A.* Demokraci Polscy w Rosji w latach 1917–1918 // *Studia Podlaskie*. – Białystok, 1998. – Т.8. – S.19–33; *Idem.* Konflikt pomiędzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywództwo polityczne w środowisku wychodźstwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej // *Ibid.* – Białystok, 2006. – Т.16. – S.41–58; *Idem.* Walka propagandowa wychodźczych ugrupowań demokratycznych z rzesznikami stworzenia polskiego wojska w Rosji (1917–1918) // *Ibid.* – Białystok, 2001. – Т.11. – S.103–120.

⁸ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.

⁹ *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. – К., 2007. – 508 с.

¹⁰ *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ ст. – Л., 2006. – 446 с.

¹¹ *Устименко В.* Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.). – К., 2010. – 144 с.

¹² *Старух О.* Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної ради // *Українська історична наука на порозі ХХІ ст.* – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.237–242.

¹³ *Скальський В.* Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 р.) // *Український історичний збірник*. – К., 2008. – Вип.11. – С.185–202.

¹⁴ Ідеться про вісім томів рукопису його мемуарів, написаних у 1954 р., під назвою «*Polski Związek Polityczny na Rusi (1914–1921)*» (див.: *Biblioteka Narodowa w Warszawie. Zakład rękopisów* (далі – BN ZR). – Sygn.8746. – 739 k.).

¹⁵ *Garztecki S.* Codzienna prasa polska w Kijowie w latach 1906–1918 // *Rocznik historii czasopiśmiennictwa polskiego*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – Т.VІІІ. – З.1. – S.110–111.

¹⁶ *Łukawski Z.* Ludność polska w Rosji 1863–1914. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S.148, 150.

¹⁷ BN ZR. – Sygn.8746. – К.41, 44–46, 55.

¹⁸ *Bromirski Józef*. – S.458.

¹⁹ BN ZR. – Sygn.8746. – К.56.

²⁰ *Ibid.* – К.81–82.

²¹ *Ibid.* – К.67; *Miodowski A.* Demokraci Polscy w Rosji w latach 1917–1918. – S.22.

²² *Glinka X.* W cieniu Złotej Bramy // *Pamiętnik Kijowski*. – Londyn, 1959. – Т.1. – S.236.

- ²³ Kronika // Dziennik kijowski. – 1917. – №83. – S.3; Polski Związek Demokratyczny na Rusi // Echo polskie. – 1917. – №119. – S.3.
- ²⁴ BN ZR. – Sygn.8746. – K.178.
- ²⁵ Kronika // Dziennik kijowski. – 1917. – №76. – S.2.
- ²⁶ Polski Związek Demokratyczny // Dziennik kijowski. – 1917. – №88. – S.3; Wśród młodzieży // Dziennik kijowski. – 1917. – №81. – S.3.
- ²⁷ Polski Związek Demokratyczny na Rusi // Echo polskie. – 1917. – №119. – S.3; Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – Winnica, 1917. – S.95, 97.
- ²⁸ Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – S.106–107.
- ²⁹ Z polskiego ruchu demokratycznego w Kijowie // Echo polskie. – 1917. – №156. – S.2.
- ³⁰ Stempowski S. Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914–1917) // Zeszyty Historyczne. – Londyn, 1973. – №23, T.225. – S.130.
- ³¹ X. Z zebrań politycznych // Gazeta narodowa. – 1917. – №36. – S.3.
- ³² Stempowski S. Z pamiętnika (Wojna. Pogrom – 1914–1917). – S.130.
- ³³ Z polskiego ruchu demokratycznego w Kijowie // Echo polskie. – 1917. – №156. – S.2.
- ³⁴ Komunikat // Gazeta narodowa. – 1917. – №93. – S.1.
- ³⁵ C. Zjazd demokratyczny w Winnicy // Życie polskie. – 1917. – №6/7. – S.4.
- ³⁶ W kwestyi wyborów do Rady Miejskiej // Życie polskie. – 1917. – №1. – S.3.
- ³⁷ C. Zjazd demokratyczny w Winnicy. – S.4; Komunikat Polskiej Centrali Demokratycznej na Ukrainie // Gazeta narodowa. – 1917. – №93. – S.1.
- ³⁸ Flach J. Pożegnanie // Gazeta narodowa. – 1917. – №96. – S.1.
- ³⁹ Drugi Zjazd Demokracji Polskiej // Gazeta narodowa. – 1917. – №84. – S.2.
- ⁴⁰ BN ZR. – Sygn.8746. – K.359–372; Zebranie przedwyborcze // Gazeta narodowa. – 1917. – №9. – S.2.
- ⁴¹ Verax. Z życia klubów narodowych. Klub narodowy w Kijowie // Sprawa polska. – 1917. – №35. – S.503.
- ⁴² Sprawozdanie z III-ej konferencji międzymiastowej Z.S.P. // Jedność robotnicza. – 1917. – №25. – S.3–8.
- ⁴³ L.K. Występy «demokratów» w Żytomierzu // Gazeta polska. – 1917. – №116. – S.2.
- ⁴⁴ Kronika // Gazeta narodowa. – 1917. – №95. – S.3; Wierzejski W. Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920. – Warszawa, 1939. – S.130.
- ⁴⁵ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Z.53. – Sygn.59. – K.70–71, 74.
- ⁴⁶ L.K. Występy «demokratów» w Żytomierzu. – S.2.
- ⁴⁷ BN ZR. – Sygn.8746. – K.210–211.
- ⁴⁸ Ibid. – K.250.
- ⁴⁹ Holówko T. Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 roku. Z Warszawy do Kijowa. – Warszawa, 1931. – S.169–170.
- ⁵⁰ Centralne Archiwum Wojskowy (далі – CAW). – Z.I.160.1. – Sygn.61. – K.5.
- ⁵¹ BN ZR. – Sygn.8746. – K.473, 478.
- ⁵² Ze Stronnictwa demokratyczno-niepodległościowego na Ukrainie // Kłosy ukraińskie. – 1917. – №11/12. – S.31–32.
- ⁵³ CAW. – Z.I.160.1. – Sygn.61. – K.2.
- ⁵⁴ Ibid. – K.5–6.
- ⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – Арк.17.
- ⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.
- ⁵⁷ Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa // Dziennik kijowski. – 1917. – №141. – S.3; Statut Polskiej Grupy Demokratyczno-Niepodległościowej na Ukrainie // Kłosy ukraińskie. – 1917. – №6/10. – S.31.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.60.
- ⁵⁹ Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca. – S.45.
- ⁶⁰ BN ZR. – Sygn.8746. – K.97–106.
- ⁶¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т.1. – С.221, 244, 273.
- ⁶² Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. – Warszawa, 1948. – S.53; Paszkowski E. Zawierucha ukraińska. – Warszawa, 1919. – S.24–25.

⁶³ Малиновський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Торонто, 1973. – Т.2. – С.24, 28–29; Zjazd narodów // Gazeta narodowa. – 1917. – №54. – С.3.

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4491–4492. – Арк.27; ААН. – З.445. – Sygn.2. – К.19–21; Bartoszewicz H. Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów prometeizmu polskiego. – S.14; Ukraina – Litwa – Białoruś // Z dokumentów chwili. – 1917. – Т.LXX. – S.59–61.

⁶⁵ ААН. – З.1573. – Sygn.1. – К.5–7.

⁶⁶ Starczewski E. Życie polskie na Ukrainie. – Kijów, 1917. – S.13–14.

⁶⁷ Скальський В. Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – С.196–197; Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Української Центральної ради. – С.240–241.

⁶⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.398; Protest przeciw konfiskacje ziemi polskiej na Rusi // Z dokumentów chwili. – 1917. – Т.LXXIX. – S.22–24.

⁶⁹ Uniwersał ukraiński // Z dokumentów chwili. – 1917. – Т.LXXVII. – S.40.

⁷⁰ Protest // Dziennik kijowski. – 1917. – №266. – S.1.

⁷¹ BN ZR. – Sygn.8746. – К.319; Kwestje bieżące // Sprawa polska. – 1917. – №46. – S.672; Protest przeciw konfiskacje ziemi polskiej na Rusi // Z dokumentów chwili. – 1917. – Т.LXXIX. – S.25–26.

⁷² Ursyn-Zamarajew J. Pierwsze walki o niepodległość Ukrainy (ruch ukraiński 1917–1918 roku). – Warszawa; Kijów, 1920. – S.28–29.

⁷³ Grabiański S. Polska i Ukraina wobec Niemiec // Gazeta narodowa. – 1917. – №90. – S.1.

⁷⁴ Paszkowski E. Zawierucha ukraińska. – S.35.

⁷⁵ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. – S.103.

The article is about political development of the Polish democratic power in Naddniprians'ka Ukraine in the period of Tsentral'na Rada. It reveals the peculiarities of its ideological milestones organization and evolution including those concerning the «Ukrainian question».